

ПРО СТІЙКІСТЬ ТРАДИЦІЙ КОБЗАРСТВА В УКРАЇНІ

Вслухаймось у звуки прадавньої кобзи... Вчуваються в них і гудіння вітру в дикому степу, і ніжний шепіт придніпровських трав, і голос сивого Славути. Вслухаймось: то кобза доносить звуки кривавої битви і брязкіт шабель; то кобза плаче разом із земляками – невільниками в Кафі чи Туреччині... А ці ось могутні акорди – не що інше, як клич славних козаків-запорожців у переможній битві. А разом все те – жива фольклорна енциклопедія думок і почуттів творців історії України. Про все вона розповідає – то зажурливо, ніжно, а то раптом починає гриміти, наче громи в степах, наче душа повсталого народу...

Буквальний переклад терміну «фольклор» – народна мудрість. З часом виробилося уточнене його тлумачення: фольклор – це художнє відображення дійсності у словесно-, музично-, хореографічних і драматичних формах колективної народної творчості, нерозривно пов'язаної з життям і побутом. У ній відбито світоглядні, етичні й естетичні погляди народу. Музично-хореографічні форми органічно поєднуються зі словом; першоосновою драматичних форм також є слово, яке найвиразніше матеріалізує художню думку, тому поряд із терміном «фольклор» увійшли вжиток назви «народна словесність», «народна поетична творчість».

Народна пісня переймається «на слух». Постійні форми, повторюваність, формули, мігруючі блоки, простота і ясність стилістики, строга послідовність композиції, переважання дієслівних рим – усе це в сукупності становить естетику усності. За усної передачі слово виступає в органічному поєднанні з інтонацією, жестом, мімікою, мелодією.

Виконавці фольклорних музичних творів, як правило, не передають дослівно тексту й мелодії, почутих від інших виконавців. Кожен з них інтерпретує твір по-своєму, залежно від власних художніх настанов, пам'яті, голосу, настрою тощо.

Кобзарство – явище унікальне і глибоко національне. Навряд чи кобзарів можна порівнювати з менестрелями – музикантами і співаками XII–XIII століть, які служили при дворах сановитих європейських сеньйорів. Вони мали іншу мету: слугувати не самодержцям, а народу. Багато кобзарів однаково добре володіли як бандурою, так і зброєю, були відважними розвідниками, пристрасними агітаторами. Їхню появу у XV–XVI ст. передусім зумовили історичні обставини в Україні: часті війни, виникнення козацтва з його специфічним устроєм. Народні співці виховували в людях національну гідність і пробуджували прагнення до свободи й незалежності.

Епіцентром появи дум було Середнє і Південне Подніпров'я та Причорномор'я, про що певною мірою свідчить топоніміка цього жанру народної поезії. «Боротьба з татарами та турками, що була віссю, навколо якої оберталосся життя козаків, дала зміст, а бодай загальний підклад, більшій частині старших історичних дум. Всі думи старшої верстви змальовують події, постаті і ситуації, що протягом довгого часу і за різних обставин повторювалися постійно, так що набирали значення типових явищ, характерних для своєї доби», – писав дослідник дум Ф. М. Колесса. «Невольничі плачі» відходять ще далі на південний схід. В них згадуються Царгород (Константинополь), Чорне море та ін.:

У святую неділю то не сизії орли клекотали,
 То біднії невільники у тяжкій неволі гірко заплакали,
 Залізо-кайдани брязкали,
 А вони собі угору руки здіймали
 Та Господа милосердного прохали-благали:
 Дай нам, Господи, дрібний дощик із неба,
 А буйний вітер ізнизу,
 Та чи не буде на Чорному морі сильно хвиля вставати,
 Та чи не буде із каторги турецької якорів ізривати;
 Бо тая каторга турецькая – так нам доїла, так нам доїла,
 Залізо-кайдани ноги пообривало,

Козацькеє молодеє тіло до костей постирало...

Не виключено, що творці та виконавці дум, які в період турецько-татарських війн особливо активно спілкувались із виконавцями південнослов'янського епосу, могли в дечому унаслідувати південно-східну манеру інтонування. Думи давнього періоду інтонаційно споріднені з сербськими та болгарськими піснями, які виникли на тій самій історичній основі. На цю подібність вказував у ХІХ ст. Микола Лисенко.

Більш пізній пласт дум (Національно-визвольна війна 1648–1654 рр.) цілком пов'язаний із Правобережною Україною. Кобзарі та лірники пересувались із військовими загонами зі сходу на захід, впливаючи на поетичну та музичну творчість цих земель, одночасно зазнаючи впливу місцевої пісенної творчості Правобережжя. В цей час створюються думи «Хмельницький та Барабаш», «Перемога Корсунська», «Іван Богун» та ін. Більшість фольклорних творів про Хмельниччину є джерелом розуміння настроїв і прагнень учасників національно-визвольного руху, розуміння народної оцінки найбільш пам'ятних подій та осіб того часу.

Той факт, що Україна, особливо у добу Середньовіччя, була територією активного перетину культурних течій Заходу та Сходу, безсумнівно зумовив інтонаційну трансформацію української народної та професійної музики, зокрема, дум. Залишки цих впливів чітко збереглися й законсервувалися в українському карпатському мелосі.

М. О. Максимович відзначав, що тексти кобзарських пісень мали два різновиди: складені нерівноскладовими віршами («вільний розмір, що полягає у невизначеній кількості стоп») та рівноскладовими («уподібнюються до пісні», «набувають сталого пісенного розміру»). Слід сказати, що рівноскладові твори (власне, історичні пісні) побутували на Правобережжі (Поділля, Підкарпаття) і там їх називали думами. Максимович переніс назву «дума» на нерівноскладові вокально-інструментальні твори Лівобережжя. З кінця ХІХ ст. назва стає загальноприйнятною і самі кобзарі починають називати думами колишні «козацькі жальми» нерівноскладової будови.

Експресивність та артистичність кобзарського епосу залежить від повного узгодження його змісту з його мовою. Стилістична особливість дум проявляється в їхній великій схильності до однозвучних і однозначних (тавтологія і синоніми), найбільш до дієслівних синонімів: прохала – благала, знає – відає, плаче – ридас, біжить – підбігає, живе – проживає та ін. Притаманні думі описові вислови: словами промовляє, сльозами ридас, добре дбає і т. д., як і складений присудок з дієсловами: могли, стати, мати, бути. Зокрема, цікава форма присудка не тільки: єсть порубала, єсть постреляла, але й сполука «єсть» з третьою особою однини: се єсть давній бідний невільник Кішка Самійло з неволі утікає. Дієслівний присудок вживається наприкінці речення, як у старовинній українській прозі, наприклад, у посланнях знаменитого Івана Вишенського. Симпатії та антипатії співця дум висловлені звичайно в епітетах, що стосуються імен героїв. Герої дум мають епітети, що характеризують їхнє становище: Ляш – бутурляк – сотник переяславський, ключник галерський, недовірок християнський; Маруся Богуславка – дівка-бранка Маруся, попівна Богуславка і т. д. У зображенні природи переважають темні барви: нічка, хмари, ліс, луг – все це темне, голуб і туман сиві, кінь вороний або сивий, зозуля сива і сиза, вовк сірий, сіроманець, поза тим: буйний вітер, булатна шабля, бистрий кінь, калинова стріла, ясний сокіл. Характерною особливістю дум є дослівне повторювання деяких уривків і зворотів, переважно тоді, коли йде якимось розвинене питання й дається відповідь на це питання. Властиві кобзарському епосу також неповноголосні слова: глас, глава, злато, гради – і церковнослов'янізми: персть, прах, смиреніє, собраніє, возлюбити, воздыхати, вкушати..., або такі не то народні, не то книжні слова та звороти, як: опрощеніє, олгати, у руцях і низка цікавих новотворів: домодержавець, злосопротивна (хвиля), людославне (Запоріжжя), златоглаві і злато син і (киндяки) і т. д. Церковнослов'янізми не можна тут пояснювати впливом лірницьких духовних віршів, бо набожна пісня сама набирає народних прикмет у мові, потрапивши до лірницького репертуару.

Композиція дум досить стійка, традиційна. Заспів (заплачка) – пролог, традиційна експозиція, у якій вказується місце, час, обставини дії, називаються головні герої; розгорнута розповідь з ліричними відступами подає сюжет думи; у кінцівці (славословії) прославляються герої і висловлюється побажання слухачам. Спираючись на таку композицію, кобзарі імпровізували текст думи, що й породжувало багато варіантів одного і того ж твору.

Виконуються думи в супроводі кобзи, бандури або ліри співом, наближеним до мелодійної

декламації. Така манера виконання називається речитативом.

Історія самого інструмента – кобзи – налічує багато століть. Ібн Фод (921 р.), описуючи похорон руснака, каже, що до могили поклали «горілку, овочі, й музичний інструмент». Але який – невідомо.

То й була древня кобза, струнно-щипковий інструмент зі змінною довжиною струни; інструмент з ладами, а хоч і без ладів, то в усякім разі із шийкою, на якій можна було притискувати струни.

Назва «кобза» існувала у багатьох народів здавна. От в 1303 р. невідомий автор склав латино-персо-куманський словник. Кумани (більше відомі як половці) в XI ст. поселилися в наших степах і вже вони знали кобзу, бо в їхньому словнику зустрічається слово, яке означає ігrecь – очевидно, на кобзі. Татари теж знали цей інструмент: ще й тепер мусульманські й алтайські татари (Єнісейська губ.) уживають т. зв. кобиз. Це все струнні інструменти типу лютні.

Але кобзою іменувались не тільки лютнеподібні інструменти. Киргизи знають смичковий інструмент кобиз, його згадує в «Очерках северо-западной Монголии» Потанін, говорячи про киргизських шаманів. Кавказькі ногайці під назвою кобуз мають двострунну скрипку; таку ж скрипку казанські і оренбурзькі татари називають кобас або кубиз. Отже, кобза – інструмент давній, який прийшов до нас від кочівників, нащадки яких мають його й до сьогодні, але саме нашим кобзарям судилося змусити кобзу зазвучати на цілий світ...

Ставлення до кобзарів в Україні було особливим. На Січі кобзаря шанували поруч із гетьманом. Під час військового походу кобзар мав їхати за гетьманом – такий давньоруський звичай віродив Богдан Хмельницький. Зберігся гетьманський універсал від 26 вересня 1652 року, за яким музики бралися під опіку молодого козацької держави, гетьман наказував також ставитися до кобзарів справедливо.

В народних переказах збереглася пам'ять про відчайдушних козаків-звитяжців, чаклунів або характерників, що їх ні куля, ані шабля не бере. Легендарний козак Мамай, за переказами, не розлучався з шаблею, але поруч зі зброєю завжди мав при собі бандуру або кобзу, аби в тузі себе розважити...

Історичним фактом є те, що кобзарі часом виконували ще й військові доручення. Ніхто тих співців здебільшого не чіпав, і вони спокійно ходили вулицями Кафи, Трапезунда, Стамбула, приносячи в Україну вісті про невільників. Та й не тільки про них. Однак найперший обов'язок народного співця – співати, складати нові пісні й берегти історичну пам'ять багатьох поколінь. І це зовсім не було самодіяльне музикування – хто на що здатний.

У XVII–XVIII століттях створюються співочі братства – на зразок міських ремісничих цехів. Вони мали статут, касу, прапор і навіть свою особливу, «секретну» мову. Крім неї існували й умовні музичні сигнали, які розуміли тільки посвячені. Ці братства суворо регламентували діяльність кобзарів і лірників. Щоб мати право виконувати пісні й грати на бандурі (чи лірі), новак мав пройти повний курс навчання.

Особливо прискіпливо братство ставилося до кобзарів, які претендували на роль учителя. Вони, приміром, мусіли мати не менше 10 років стажу. Посвячення учня у кобзарі відбувалося за певним ритуалом, під час якого суворі «екзаменатори» не тільки з'ясовували, як молодий співець засвоїв кобзарську (лірницьку) науку, а й чи має він відповідні моральні (!) якості. Бувало й таке, що з першого разу учень іспиту не витримував. Тоді через деякий час йому надавали ще один шанс. Якщо й друга спроба закінчувалася провалом, то такого горе-«педагога» могли й вигнати з цеху.

Імен багатьох і багатьох кобзарів історія, на жаль, не зберегла. Трохи більше ми знаємо про народних співців XIX і XX століть. Зокрема, про «Гомера в українській свиті», «прямого спадкоємця Бояна», «рапсода» Остапа Вересає. Сам Тарас Григорович подарував йому «Кобзаря» із написом: «Брату Остапу від Т. Г. Шевченка».

Саме Остапові Вересає довелось стати «останнім співцем України», «нащадком солов'їв минулого». Народився він 1803 р. і, ще хлопцем, втративши зір, змушений був опанувати кобзу, аби заробляти собі на прожиття. Навчався у трьох майстрів, але так і не добув трирічного терміну навчання у жодного з них. Удосконалював гру на кобзі самотужки, а репертуар поповнював від

інших кобзарів.

Світове визнання дістав Вересай під час III Археологічного з'їзду в Києві 1874 року. На ньому були присутні чимало зарубіжних дослідників, які із захопленням слухали виступ кобзаря. «Остап поставив кобзу на коліна і заходився наструювати її. Крутив сухі дерев'яні кілочки, ледь торкався струн, і вони дзвеніли як вітер над вечірньою річкою... Нарешті закінчив, запанувала тиша. Всі стояли мовчки, шанобливо вдивляючись в обличчя кобзаря, стежили за кожним його рухом. І раптом пролунало:

Ой на Чорному морі,
На білому камені,
От то там сидить ясний сокіл – білозорець:
Низенько голову склонив,
Та жалібно квилить-проквіляє,
Та на святе небо,
На Чорнеє море
Спільна поглядає.

...А море гримить і, здається, б'є в груди самого співця і слухачів. Та ось розгнівана стихія почула молитву матерів, заспокоїлася...

...Стихає вітер, стихають хвилі, лагідно гудуть-дзвенять струни, притишено веде голос кобзар... Наче сонце пробивається крізь хмари... Стоять зачаровані слухачі, мов зацікавлені, у багатьох на очах сльози». (Григорій Нудьга).

«Цей кобзар – не поет у розумінні цього слова, він не створює, він зберігає скарб народної поезії, переданий попередниками. Ці героїчні мелодії, якими він хвилює людей, ці відважні здобутки, на які постійно навіртається його думка, принесли вивершення його духові і надали шляхетності його рисам», – цей уривок із праці відомого французького вченого Альфреда Рамбо майже без змін передувала тодішня преса багатьох країн світу.

Після смерті Остапа Вересая кобзарство продовжувало розвиватися і збереглося до наших днів. Великою популярністю серед слухачів користувалася творчість Олександра Маркевича, Степана Пасюги, Євгена Адамцевича та інших співців-музикантів.

Цікавий випадок стався з кобзарем Є. Адамцевичем. Радянська влада під гаслом «про винищення націоналістично-буржуазного елементу» жорстоко розправлялася із багатьма народними музикантами. Адамцевичу довелося зазнати переслідувань, але був один випадок, який можна розцінити як майже анекдотичний. Якось у Ромні на базарі кобзар виконував пісню, що починалася словами:

Не журися, Манько,
Що ми комуністи, –
Мужики нароблять,
А ми будем їсти...

Почувши цю пісню, міліціонер повів кобзаря в міліцію. «Йдучи в такому «супроводі», Євген Олександрович, – свідчить О. Ющенко, – не витерпів і став наспівувати:

Ой який тепер світ настав,
Що міліціонер поводитарем став...

Той міліціонер виявився з доброю душею – відвів трохи далі від базару, повернув на вулицю Щучки та й випустив, попередивши, що як той повернеться знову на базар, то потрапить вже «не в такі руки»...

Відзначене підводить до висновку, що Адамцевич, крім хисту музики-співця, мав ще й талант поета. І справді: він не лише виконував народні думи та пісні, а й складав свої власні літературно-

пісенні твори. Серед них і пісня «Кобзо, моя порадице». В ній висловлені гіркі думки сліпого кобзаря, якому недоступне споглядання краси світу:

Почуваю я незрячий
Ту красу кохану.
Гірко плачу та ридаю
Звечора до ранку...
Люди бачуть, чують, знають
Красу дня і ночі,
Мої ж темнії, не мають
Тії краси очі.
Я, мов в темній домовині,
Нуджуся, страждаю, –
Чи ще довго по Україні
Блукати я маю?

Нині знову оживає кобзарська справа. У вересні 1989 р. в селі Стрїтівці, що на Київщині, відкрито школу кобзарського мистецтва. В Ірпені діє Київський кобзарський цех, де не лише виготовляють народні інструменти, а й навчають грати на них. З 1991 р. на Сумщині вперше в Україні відкрилися кобзарські класи в загальноосвітніх школах. Учні вивчають там основи композиції, поезики і музичної грамоти, хорový та сольний спів, гру на бандурі та інших музичних інструментах, музичний фольклор України тощо.

Розвивається кобзарство і поза Україною. Добре знаними в українській діаспорі є бандуристи Юрій Китасти́й, Зиновій Штокалка. Широко відоме ім'я Віктора Мішалова, який свого часу створив школу кобзарського мистецтва в Канаді.

Педагогічну цінність кобзарських творів важко переоцінити. За ними треба вивчати сповнену драм і трагедій історію нашого народу. Простий «неписьменний» люд і високоосвічена козацька старшина однаково вмїли сміятися з дотепів і оплакувати трагічну загибель Северина Наливайка, Івана Богуна та інших уславлених героїв, про яких розповідала кобза. Кобзарі, крім музичного та поетичного талантив, мали неабиякий педагогічний хист, щоб навчати людей жити за правдою Божою, у мирі і злагоді. Думи, або «козацькі жальми», наvertsали людей до моралі набагато ліпше, ніж «офіційні» мораліте з їхньою зарозумілою алегорією та незрозумілою мовою.

До того ж, кобзарство – школа життя народного. Тарас Шевченко не випадково віддає сина зганьбленої Катерини «на виховання» кобзареві, сподіваючись, що з малого Івася вийде людина, яка вбере від свого вчителя ту мудрість, що примножувалася тисячоліттями. Адже кобзарство – то жива фольклорна енциклопедія історії України з усіма плачами та радощами, з лицарями її славними, історія моралі, суспільних відносин, культури приватного життя, вміння бути Людиною...

м. Київ